

Scholen als gemeenschapsruimten

Utrechtse schoolgebouwen in de periode van de wederopbouw

Hervormde Basisschool aan de Maasdijkstraat in Zuilen, ontworpen door stadsarchitect W.C. van Hoorn, kort na de bouw in 1955.

Foto: NPF Photography, Beeldcollectie HUA

In de decennia die volgen op de Tweede Wereldoorlog, wordt onderwijs gezien als een belangrijke schakel naar een veilige toekomst. Leerlingen krijgen daarom niet alleen rekenen en taal, maar ook onderricht in vrije ontplooiing en gemeenschapszin. Hiervoor zijn schoolgebouwen nodig met ruime, lichte lokalen en aula's. Door de grote vraag naar nieuwe gebouwen moet, ook in Utrecht, de ideale onderwijsarchitectuur al gauw wijken voor goedkope productiemethoden.¹

MARTINE BAKKER

Ook de gemeente Utrecht geeft de scholenbouw pas midden jaren vijftig prioriteit, nadat eerst enigszins is tegemoet gekomen aan de woningnood. Tot die tijd laat de gemeente schoolgebouwen provisorisch opknappen of houten noodscholen plaatsen. Meteen na de Tweede Wereldoorlog ontstaat er in ons land

een discussie over de praktijk van het onderwijs. Er worden vraagtekens gezet bij de bestaande strenge discipline en eenzijdige leerdoelen.

De starre opstelling in het klaslokaal met vaste banken zou de bewegingsvrijheid van kinderen in het schoolgebouw, bijvoorbeeld om taken uit te voeren, te veel beperken. Deze ideeën zijn aan de meeste onderwijzers in de ja-

ren veertig en vijftig echter niet besteed, mede vanwege de ontoereikende voorzieningen. De architectenwereld buigt zich wél enthousiast over de vraag naar nieuwe schoolgebouwen, onder meer met een themanummer van het vakblad *Bouw*. De ontwerpen in de bladen wijken nogal af van de feitelijke bouwpraktijk, omdat de architecten beperkt worden door een bouwbesluit dat nog stamt uit 1920.

Onderwijzer 'temidden van de klas'

Toch wordt geprobeerd om, binnen de marges van het bouwbesluit, aan het nieuwe onderwijs passende schoolgebouwen te leveren. Er komen experimenten

met haltypes, paviljoenscholen en andere variaties op de traditionele gangscholen. In een gemeentelijk periodiek houdt J.I. Planjer, het Hoofd Gemeentewerken in Utrecht, in 1954 een pleidooi voor progressief onderwijs. Hij gaat gedetailleerd in op de consequenties daarvan voor de inrichting van het schoolgebouw en voor de werkwijze van de architect. Zijn artikel geeft en passant een sprekend beeld van het onderwijs zoals dat tot dan wordt gegeven:

'[...] Wat zijn nu de gevolgen van de nieuwe onderwijsmethoden voor de schoolgebouwen. In de eerste plaats zal deze moeten leiden tot een lossere klasseverband, waardoor de vorm van het lokaal vrijer zal kunnen zijn en de verlichting ook niet meer gebonden is aan één zijde. Het meubilair behoeft een sterk gewijzigde opstelling en zal in groepen bijeengevoegd moeten kunnen worden, waarvoor het aan de eis moet voldoen gemakkelijk verplaatsbaar te zijn, dus tafels en stoelen, steeds naar behoefte te rangschikken.

Wij begrijpen nu ook de noodzaak van meerzijdige verlichting van het lokaal. De bordwand verliest het dwingende karakter, de onderwijzer staat of zit niet meer 'voor' de klas, maar 'temidden' van de klas. Vaak zal het grote wandbord vervangen kunnen worden door één of meer verplaatsbare eenheden. De belangstelling van het kind is dan ook niet langer gericht naar één zijde (de bordwand), maar naar alle wanden, waarlangs kasten met werkmateriaal, opprikborden, met platen, werk van leerlingen en dergelijke zijn aangebracht. Hieruit volgt echter weer, dat

hoewel er aan twee zijden licht moet zijn, ook wandruimte voor de hiervoren omschreven doeleinden niet gemist kan worden. Ook overigens eist de school, dat ze in haar geheel – inbegrepen alle ruimte binnen zowel als buiten – een gemeenschapsgebouw is, waarin het gehele schoolleven zich als gemeenschap kan ontwikkelen. Nodig is dan ook een ruimte, waarin de gehele schoolbevolking als gemeenschap kan bijeengeroepen worden, een hal of een zaal, waarin b.v. de weekopening, herdenking van belangrijke feestdagen (ook ouderavonden) plaats kunnen vinden. Een toneel of podium zal eventueel daarvan een onderdeel moeten uitmaken.

Nog veel meer zou over de invloed van het onderwijs op de gebouwen zijn te zeggen. Voldoende blijkt echter, welke hoge eisen aan de ontwerper worden gesteld. Maar ook blijkt, dat waar het sterk programmatische is verdwenen, dat de architect houvast gaf, thans teamwork van hem met onderwijs- en me-

discie autoriteiten noodzakelijk is om tot een synthese van gebouw en onderwijs te kunnen komen met de architect als ordenaar en creatieve medewerker, maar niet als alleenheerser. Hierdoor wordt de taak van de architect niet verlicht. Integendeel. Doch het stelt hem in staat functioneel te bouwen in die zin, dat zijn gebouwen de gemeenschapsruimte kunnen scheppen, waar het kind zich kan ontwikkelen tot een volledig mens, die zijn juiste plaats in de maatschappij kan innemen.'

Hal- en paviljoenscholen

In de tweede helft van de jaren vijftig is er in Utrecht inderdaad even vernieuwend gebouwd, daarna krijgen financiële argu-

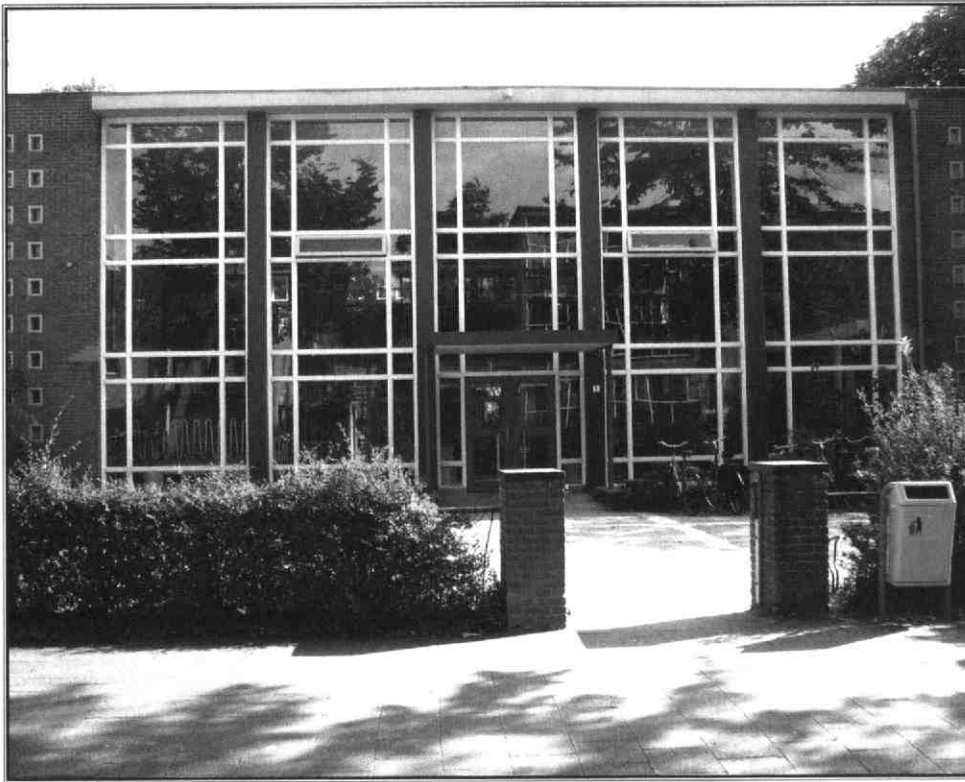
Een voorbeeld van een Paviljoen-type in Hoograven: 'Het Rotsoord', Prot. Chr. School voor kinderen met hoor en/of spraak- en taalmoeilijkheden, 1961.

Foto: Beeldcollectie HUA

Een voorbeeld van het 'Muwi-systeem' op Kanaleneiland: de Da Costaschool aan de Bontekoelaan.

Foto: Beeldcollectie HUA

Voorzijde van de Kohnstammschool aan de Breiterlaan, de enig overgebleven halschool in Utrecht

Balkon Kohnstammschool
Foto's: Maurice van Lieshout

menten de overhand. Het meest vernieuwende type uit deze jaren is de halschool, waarbij de lokalen zijn gerangschikt rond een zaal, vaak met een verdieping. Een ander kenmerk van de halschool is de afwezigheid van gangen. In Krommerijn is een mooi

exemplaar, de Kohnstammschool (D.J. Schenk, 1955), bewaard gebleven. Aan de Noordse Parklaan staan drie schoolgebouwen (H. Dam, 1954 en J.P. Middag, 1955) waarvan de plattegrond is afgeleid van het haltype.

Ook het paviljoentype komt in Utrecht voor. Hierbij zijn de lokalen meestal geschakeld in een niet-rechthoekig patroon. Ieder lokaal heeft eigen voorzieningen, zoals kapstok, portiekje en toiletvoorziening. Het voornaamste voordeel is de lichttoetreding van alle zijden en de enkele bouwlaag. Kritiek op de paviljoenbouw is dat het de concentratie op de eigen klas bevordert en zo het gemeenschapsgevoel torpedeert. Bovendien kost het veel grond. In Utrecht vond men in de wederopbouwperiode alleen bij de bouw van scholen met een heel specialistische functie voldoende aanleiding voor een dergelijke losse indeling: het medisch kinderdagverblijf aan de Koningsweg (N. Spronk, 1956) en de school voor dove en slechthorende kinderen aan het Rotsoord (A. Salvatore, 1961).

Muwi-scholen

Tot 1960 is baksteen het voornaamste materiaal bij de scholenbouw, eventueel met variaties in beton of hout bij de daklijsten en rond de ramen. In de jaren zestig verandert niet alleen het bouw materiaal, maar ook de bouw methode. Gestimuleerd door de rijksoverheid – die tot 1968 de scholenbouw bepaalt en bekostigt – worden vele tientallen scholen opgeleverd die in serie kunnen worden gebouwd. In Utrecht wordt vanaf 1961 het Muwi-systeem toegepast, dat midden jaren vijftig is ontworpen door J.R.A. Koops (hoofdarchitect bij de Dienst Gemeentewerken van Rotterdam) en het aannemersbedrijf Muys en De Winter. De Gemeente Utrecht is enthousiast over de Muwi-scholen, met name door de snelle productiemogelijkheden (61 weken) en de geringe kosten. Er worden tussen 1961 en 1968 vier series gebouwd met scholen in Hoograven, Tuindorp Oost, Welgelegen, Kanaleneiland en Overvecht.

De plattegrond van de meeste van deze Muwi-scholen is H-vormig. In de lange vleugels bevinden zich de lokalen, het tussstukje is de circulatieruimte met de trappartij. Van de acht lokalen is er één bedoeld als schoolzaal, maar door de grote aantallen kinderen in de wederopbouw wijken, is dit vrijwel nergens het geval. Een ander minpunt is, dat de leerlingen afgeleid worden door het zicht op elkaars lokalen. De gebouwen kennen een acht- en een vijftien-klassige variant, van beide zijn nog voorbeelden te vinden in ondermeer Hoograven (Duurstedelaan) en in Tuindorp Oost (Winklerlaan). Bij de derde

serie worden, naast gewone lagere scholen, kleuterscholen en gymlokalen opgeleverd, die ontworpen zijn door de Utrechtse gemeente-architect N. Spronk. Ook worden er in deze tijd gymlokalen gebouwd voor scholen uit de jaren vijftig.

De gemeentelijke lagere scholen van de vierde serie wijken drastisch af van de voorgaande systeem scholen. De plattegrond wijzigt en er wordt een schoolhal toegevoegd. Van deze serie zijn alleen voorbeelden te vinden in Overvecht. In stedenbouwkundig opzicht is de bouw vaak wat ruimer opgezet: de lagere school vormt dan een ensemble met plein, schuurtje, kleuterschool en gymlokaal. Ook details als de brievenbus en vlaggenmast zijn inbegrepen bij het ontwerp.

Hedendaagse monumenten

Utrecht kampt evenals andere grote steden met problemen in de naoorlogse wijken. Eén van de oplossingen wordt gezocht in sloop en nieuwbouw. Hierbij sneuvelen niet alleen woningen, maar ook gebouwen met voorheen maatschappelijke functies, zoals kerken en scholen. Met name na de sloop van twee bijzondere halscholen in de wijk Zuilen, vond de Gemeentelijke Dienst Monumenten het raadzaam om een inventarisatie uit te voeren van de naoorlogse schoolgebouwen.

Het onderzoek richtte zich op het in kaart brengen van de resterende scholen en het optekenen van hun architectonische waarde. In serie gebouwde scholen, vormen echter een probleem bij het bepalen van de architectonische waarde. Uniceit speelt geen rol en als er slechts één geconserveerd wordt, verdwijnt het aspect van herhaling dat juist cruciaal is in het ontwerp. Bovendien vormt de systeem school hierdoor een kenmerkend element in het straatbeeld van de naoorlogse wijken. Uit de inventarisatie valt op te maken dat er van de ongeveer honderd resterende onderwijsgebouwen uit de wederopbouwperiode weinig onaangetast zijn gebleven. De schoolgebouwen die opvallen qua plattegrond en gevelontwerp, blijken bijna allemaal uit de jaren vijftig te stammen. Naast de eerdergenoemde gebouwen zijn dat bijvoorbeeld de huishoudschool aan de Oudenoord (1955), het scholencluster aan de Vaartsche Rijn in Hoograven (1959), de Mgr. Ariënschool in Hoograven (1956) en de Panda in Kanaleneiland (1959). De laatste, een mooi voorbeeld van wederopbouwarchitectuur, moet helaas plaatsmaken voor nieuwbouw. De onderwijzers van de Panda zijn daar overigens zeer over te spreken – het gebouw is namelijk ontoereikend voor de onderwijsmethoden van deze tijd.

Lelijk is geen argument

Vanaf september start de reizende tentoonstelling 'Lelijk is geen argument. Toonbeelden van de wederopbouw in Nederland

1940-1965'. Aan de hand van tien thema's en vijftig illustraties wordt een bijzonder tijdsbeeld van de jaren vijftig en zestig getoond. In de wederopbouwperiode deden nieuwe woningtypen, zoals de galerijflat en de duplexwoning, hun intrede en werden er bijzondere projecten als de Euromast, de Efteling en de Velsertunnel gerealiseerd.

Veel van de naoorlogse gebouwen, met name schoolgebouwen, flats en woonhuizen, worden nu met sloop bedreigd. Een projectteam van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg is bezig te onderzoeken welke gebouwen uit de wederopbouw in aanmerking komen voor bescherming. Met het Nederlands Architectuurinstituut heeft het projectteam vorig jaar het boek *Toonbeelden van de Wederopbouw* gepubliceerd die ook de basis vormt voor de reizende tentoonstelling.

In ieder van de twintig plaatsen waar deze te zien is wordt die aangevuld met lokale 'toonbeelden'. In Utrecht zullen dat onder andere voorbeelden van naoorlogse scholenbouw zijn.

De tentoonstelling is in maart-april 2004 te zien in Aorta, Achter de Dom 14, Utrecht.

Martine Bakker is architectuurhistorica

Noot

- 1 Dit artikel is een bewerkte en uitgebreide versie van 'Scholen voor gemeenschapsszin' dat werd gepubliceerd in de bijlage Utrecht van het tijdschrift *Monumenten* van december 2002.